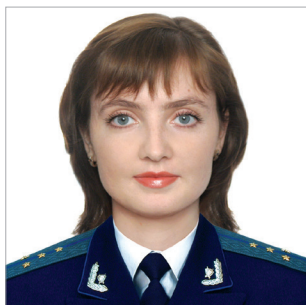

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОСТАНОВЛЕННЯ СУДДЕЮ (СУДДЯМИ) ЗАВІДОМО НЕПРАВОСУДНОГО СУДОВОГО РІШЕННЯ

М. С. Пономарьова
аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

Процес розвитку суспільства обумовлений прагненням до створення справедливого правосуддя. Розвиток норм інституту правосуддя, відповідальності за порушення належної процедури його здійснення коріниться в історії правової науки. Аналіз джерел кримінального права, що охороняють процедуру судочинства, ставить перед наукою кримінального права сучасні завдання, спрямовані на оптимізацію кримінально-правової охорони відповідальності суддів за постановлення неправосудного судового рішення, вирішення

яких недоцільне без аналізу етапів історичного розвитку кримінальної відповідальності за вчинення злочинів суб'єктами правосуддя, що й обумовлює актуальність теми дослідження.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі аналізу окремим історичним джерелам права приділено увагу в роботах Д. Багалія, М. Бажанова, Л. Гаухмана, М. Василенка, О. Кваші, О. Кістяківського, О. Лазаревського, О. Маліновського, В. Меньшагіна, Д. Міллера, А. Піонтовського, Н. Сизої, М. Таганцева, С. Тихенка, І. Теличенька, М. Хав-

ронюка, М. Ясинського. Історія запровадження кримінальної відповідальності за посягання на правосуддя висвітлена в окремих розділах монографій С. Дідика, Н. Квасневської.

Метою нашої статті є виявлення історичних закономірностей криміналізації відповідальності суддів у правових джерелах України, надання визначення кримінальної відповідальності суддів за неправосудне судове рішення.

Перш за все, слід звернути увагу на те, що вживаючи термін «неправосудне» судове рішення у диспо-

зиції ст. 375 Кримінального кодексу України (далі – КК України), жоден із правових актів не дає роз'яснення його юридичного змісту. Як філософсько-правова категорія «неправосудність» судового рішення означає виражену в неправильному застосуванні некомпетентним або (і) упередженим суддею норм матеріального і (або) процесуального права, невідповідність судового акта фактичним обставинам юридичного конфлікту [1]. Юридична енциклопедія визначає неправосудний вирок як «судовий акт, винесений всупереч установленим фактичним обставинам справи або з істотним порушенням норм матеріального чи процесуального закону» [2]. Загалом поняття «неправосудність», «правосуддя» тлумачаться неоднозначно науковцями і правниками, на законодавчому рівні визначення термінів відсутні. Вказана проблема існувала в різні доби історичного розвитку суспільства. Кримінально-правове значення термінів в різні історичні періоди змінювалося залежно від родового об'єкта, до якого законодавцем віднесено злочин.

Так, вже у «Руській правді», що діяла на теренах Київської Русі, виділялися склади злочинів проти осіб, які здійснювали правосуддя. «Руська правда» знала два родових об'єкти злочинів – особистість і майно, правосуддя не ставилося під правову охорону на цьому етапі окремо. Відбиток на суд у Київській Русі накладав той факт, що роль судді виконував князь, і суд не був відокремлений від адміністрації. Норми права захищали здебільшого інтереси пануючих кіл староруського суспільства [3]. Усі судові органи цього періоду користувалися такою повагою, що жодна вирішена ними справа не підлягала оскарженню, а рішення суду було остаточним [4]. Можна зробити висновок, що на цьому етапі кримінально-правова охорона обмежувалась захистом прибічників князя, які здійснювали

функцію правосуддя. Відповідальності за злочини проти правосуддя, що вчиняються суддями, не передбачалось, але можна стверджувати, що в «Руській правді» закріпилися лише зачатки становлення інституту правосуддя.

За родовим об'єктом до злочинів проти особи у XIV ст. відносили польські статuti Казимира Великого середини XIV ст., Судебник Казимира IV 1468 р. посягання на інститут правосуддя. У вказаних джерелах вживався термін «правосуддя»: «а якщо б наша людина завинила перед князівською, або панською, або боярською людиною, і в якому повіті, під нашим намісництвом або тивунством, то нашому наміснику або тивуну заявити, щоб [вони] з нашою людиною вчинили правосуддя, а якщо схоче на спільний суд, то їх на спільний суд пустити і рок призначити». Наведені правові пам'ятки відносили до найбільш тяжких злочинів вбивство на суді або у присутності пана [5], а тому про охорону рішень князя та процедури судочинства як об'єкта правосуддя ще не йшлося взагалі. На інститут кримінально-правової охорони правосуддя накладав відбиток факт приналежності до панівного класу особи, щодо якої здійснено посягання.

Важливим етапом у встановленні інституту правосуддя стало прийняття Литовських статутів. Артикул 39 розділу 3 Литовського статуту 1566 р. вперше містив припис про те, що необхідно чинити правосуддя по справедливості, містилася заборона за вирішення справи по дружбі чи хабар [6]. Проаналізувавши положення трьох статутів, Ю. Сеньків класифікувала злочини проти правосуддя, виділивши дві великі групи, які склали злочини, вчинені судовими чиновниками. У другій групі злочинів, учинених учасниками судового процесу, дослідниця виділила чотири підгрупи (три – за часовою ознакою): 1) до винесення судово-

го рішення; 2) у ході судового розгляду; 3) після винесення судового рішення; 4) злочини, вчинені адвокатом [7], що свідчить про початок запровадження системи розмежування злочинів залежно від об'єкта посягання та про підвищення правової думки, яка охороняла інститут правосуддя загалом.

У нормах Новгородської судної грамоти містилися прообрази таких сучасних конституційних принципів кримінального судочинства, як рівність усіх перед законом і судом, законність при провадженні у кримінальних справах, змагальність сторін. Стаття 26 грамоти передбачала порядок судочинства у судах вищої інстанції, а саме забороняла отримувати хабарі та вирішувати справу по дружбі. Відповідальності суддів у випадку постановлення неправосудного рішення у Новгородському судебнику не передбачалось, як і в Псковській судній грамоті 1467 р.

Важливою правовою пам'яткою Росії був прийнятий на Земському соборі 1550 р. Судебник, який ґрунтувався на положеннях Судебника 1497 р. [8]. Особливістю дії вказаного акта є те, що Судебник 1550 р. проводив чітку межу між службовим злочином і добросовісною помилкою судді. У разі хибного рішення без хитрощів, тобто через добросовісну помилку, хибу чи недостатній досвід, суддя кримінальної відповідальності не ніс, оскільки в його діях відсутній склад злочину. Судебник 1550 р., на відміну від згаданих, не просто встановлював заборону на здійснення тих чи інших діянь, а й передбачав відповідні негативні наслідки для осіб, що їх допустили, у виді санкції стосовно осіб судових органів за винесення неправосудного рішення в результаті отримання хабара. Матеріальна відповідальність полягала в зобов'язанні повернути позивачеві суму позову й судові витрати в трикратному розмірі. Покарання вищим службовим особам

визначав глава держави, для нижчих посадовців відповідальність встановлювалась у самому Судебнику 1550 р. і була досить суворою, передбачалось ув'язнення. Дія Новгородської і Псковської судних грамот, Судебників 1497, 1550 рр. не поширювалася на територію українських земель, але вони відобразились у нормах Соборного уложення 1649 р. Варто зазначити, що в Уложенні 1649 р. містилася окрема гл. X «Про суд», в якій відслідковувалася більш визначена система злочинів проти правосуддя. Стаття 3 Судебника 1550 р. визначала склад посадового злочину – винесення неправильного рішення в результаті отримання хабара, визначено процедуру здійснення судочинства, запроваджено відповідальність за звинувачення суддів в умисному неправосудді. За родовим об'єктом злочини розміщені поруч із посадовими злочинами, у ст. ст. 2-7 Судебника. Як і в Судебнику 1550 р., в Уложенні чітко розмежовувалися судова помилка при прийнятті рішення суддею та умисне постановлення неправосудного рішення. Стаття 12 передбачала відповідальність за підміну судових документів, за хабар чи з особистих мотивів. Статті 15-17 були спрямовані на боротьбу з тяганиною, відмовами розглядати справи, зв'язані з вимаганням хабара [9]. Варто зазначити, що особливістю періоду дії вказаного акта є те, що санкції за злочини проти правосуддя були значно тяжчими, ніж за інші злочини, що посилювало кримінально-правову охорону правосуддя. Збільшено кількість статей, що передбачають відповідальність за такі злочини, посилюються санкції за їх вчинення. Але на цьому етапі ще не була сформована чітка система норм за злочини проти правосуддя.

Інститут відповідальності суддів за неправосудні рішення як окремий інститут уперше встановлюється у правових пам'ятках гетьмансь-

кої доби XVII-XVIII ст. У Інструкції гетьмана Апостола 1730 р. з метою зменшення кількості таких апеляцій і скарг встановлювалася відповідальність суддів за постановлення неправосудного рішення, за що «...суддів теж карано або штрафовано, коли доведено їхню необ'єктивність» [10]. З цієї точки зору, доцільно зазначити, що норми Інструкції при гетьмані Семенові Нарішкіну з Колегії чужоземних справ 1732 р. були присвячені справам суду. Відповідно до цієї інструкції Нарішкін був зобов'язаний наглядати за «суддями генеральними великоросійськими», щоб вони судили по правді, без зволікання, не брали хабарів і були в цьому за приклад для суддів українського походження [11]. Розгляд кримінальних справ у період Гетьманщини проходив колегіально у складі голови і виборних суддів, які обиралися на два місяці шляхом жеребкування зі складу старшими і підстаршин. Особливістю було те, що до складу колегій не могли входити особи, звання яких були нижче, ніж ті, що мали підсудні [12].

У ордері гетьмана Кирила Розумовського 1751 р. було запроваджено штраф як вид покарання судді. Штрафи за неправовий вирок з суддів полкових і магістратових судів стягував Генеральний суд, а з суддів Генерального суду Генеральна канцелярія. Характерною рисою є те, що судовий розгляд періоду Гетьманщини подібний до сучасного. Класифікація злочинів за об'єктами посягання в ордері, як і в Інструкції, окремо виділена ще не була.

Характеризуючи розгляд справ XVII ст., варто зазначити, що судова постанова або вирок складали частину судового протоколу. Як правило, судові рішення складалися із описово-мотивувальної та резолютивної частин. Безперечним підтвердженням високого розвитку судового процесу була можливість апеляційного оскарження. Кожний суддя мав право висловити

свою окрему думку, процес був гласним [13]. Доцільно зробити висновок, що у період Гетьманщини спостерігається посилення кримінально-правової охорони правосуддя та запроваджується інститут кримінальної відповідальності за неправосудні рішення. Негативними ознаками були порушення, викликані, зокрема, застосуванням суддями законодавства на власний розсуд, а також незначною кількістю друкованих видань зводів законів. На вказаному етапі правової думки система виокремлення злочинів в окремі групи однорідних або тотожних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин запроваджена не була.

У 1743 році були прийняті «Права, за якими судиться малоросійський народ». Важливе правове значення має вказаний акт у зв'язку з тим, що проступки та злочини проти правосуддя були розташовані в розд. 7 «О судах, судьях и других персонах к суду надлежащих и о содержании правового порядка в делах судебных» та розд. 8, 20, 25. Усі проступки та злочини проти правосуддя, які були передбачені Правами, можна класифікувати на такі групи: а) проступки та злочини, які вчиняються суддями та іншими службовими особами, які беруть участь у здійсненні правосуддя; б) проступки та злочини, які вчиняються учасниками процесу; в) проступки та злочини, які вчиняються іншими особами [14]. Хоча цей нормативний акт і не був затверджений, його текст став правовим підґрунтям артикулів Литовських статутів, що підкреслює його юридичне значення як джерела права.

Важливим, з точки зору форми вини вчиненого суддею злочину, є Уложення про покарання кримінальне та виправне 1866 р., де передбачалась відповідальність суддів за постановлення неправосудного вироку чи рішення,

у п'яти статтях. Особливістю дії Уложення 1649 р., яке розглядається як об'єкт кримінально-правової охорони, є те, що неправосуддя, умисне винесення неправосудного вироку, незаконне звільнення від покарання або призначення необґрунтовано м'якого покарання об'єднані у гл. «Про неправосуддя». Аналіз вказаного акта дає підстави засвідчити, що законодавець не відносив до об'єкта охорони порушення правил розслідування кримінальних справ, застосування недозволених методів слідства, невжиття належних заходів до своєчасного розслідування. Вони об'єднані в окрему гл. «Про злочини і проступки чиновників при слідстві і суді». Таким чином, робимо висновок, що згрупування норм у окрему главу «Про неправосуддя» свідчило про усвідомлення особливого місця інституту охорони правосуддя в тогочасних джерелах права, стало кроком для сучасної кодифікації злочинів в системі злочинів проти правосуддя.

Уложення встановлює відповідальність за винесення несправедливого рішення у цивільній чи кримінальній справі через помилку судді чи неправильне тлумачення законів або непорозуміння. Притягнення суддів до відповідальності здійснювалося за особливими правилами, які визначалися Дисциплінарним судом. При цьому притягнення до кримінальної або цивільної відповідальності могло мати місце лише при доведеності здійснення судом умисного неправосуддя, факт перегляду вищестоящою інстанцією рішення (вироку) судді у справі не вважався достатньою підставою відповідальності. Отже, в Уложенні про покарання кримінальне і виправне містилось більше правових норм, що передбачали відповідальність суддів за злочини проти правосуддя. Слід зазначити, що такі норми були регламентовані законодавцем того часу досить детально і деякі з них актуальні й досі.

У Кримінальному уложенні від 22 березня 1903 р. [15] підвищується кримінально-правова охорона правосуддя шляхом встановлення відповідальності нарівні з суддями і присяжних засідателів. Це пов'язано з тим, що на початку ХХ ст. почали формуватися і діяти народні суди. У зв'язку з цим для забезпечення належної роботи народних судів і була передбачена кримінально-правова охорона вказаних відносин. Негативною особливістю цього джерела є те, що покарання за злочини проти правосуддя в Уложенні 1903 р. передбачались у різних главах, зокрема, і серед службових злочинів. Розміщення таких норм у різних родових об'єктах не сприяло ефективному їх застосуванню на практиці та негативно відобразилося на місці і значенні інституту правосуддя в системі норм права.

Особливістю ухваленого 1 січня 1927 р. КК УРСР є те, що первинні норми КК УРСР 1927 р., як і норми КК УРСР 1922 р., передбачали відповідальність лише за винесення неправосудного вироку. Проте згодом ст. 114 була змінена і набула такого змісту: «Постановлення суддями з корисливих чи інших особистих мотивів неправосудного вироку, рішення чи висновку». КК УРСР 1922 р. доповнено положенням про відповідальність народних засідателів за невиконання без поважних причин своїх обов'язків [16]. Правовий аналіз кримінальних кодексів радянської епохи засвідчив відсутність розміщення норм за ознакою родового об'єкта злочинів.

Уперше встановлено родовий об'єкт посягань, передбачених гл. VIII «Злочини проти правосуддя» у Кримінальному кодексі 1960 р., в якому визначено ознаки складів злочинів, декриміналізовано діяння, що не становили значної суспільної небезпеки, та запроваджено відповідальність за окремі суспільно небезпечні діяння. У главі дії представників слідства, суду, виправно-

трудових установ, організацій та окремих осіб, від яких залежить виконання завдань правосуддя, зведені до єдиного об'єкта посягання – правосуддя в розумінні досудової діяльності, судового розгляду справ та діяльності, пов'язаної з реалізацією судових рішень. З цього видно, що склади злочинів оптимізовані шляхом розміщення у послідовності стадій виконання завдань правосуддя. Також розширення системи злочинів проти правосуддя зумовило прийняття низки галузевих нормативних актів, в тому числі законів «Про статус судів» від 15 грудня 1992 р., «Про органи суддівського самоврядування» від 2 грудня 1994 р., «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів України» від 2 грудня 1994 р., «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. Стаття 176 «Винесення суддями завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови» складалась з двох частин у такій редакції: «Винесення суддями з корисливих мотивів або іншої особистої заінтересованості завідомо незаконного вироку, рішення, ухвали або постанови – карається позбавленням волі на строк до п'яти років. Те саме діяння, якщо воно спричинило тяжкі наслідки, – каралося позбавленням свободи на строк до восьми років» [17].

З наведеного вбачається, що у порівнянні з КК УРСР 1922 і 1927 рр. ст. 176 КК 1960 р. передбачала відповідальність за всі види неправосудних судових актів, а склади злочинів були розміщені за ознакою родового об'єкта у логічній послідовності за стадіями досудового слідства та судового розгляду. У чинному Кримінальному кодексі 2001 р. система злочинів проти правосуддя збережена.

Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміж-

них правових інститутів на 2015-2020 роки, що схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276, визначено, що судова реформа в Україні включатиме як оновлення законодавства, так і прийняття змін до Конституції України. Законом України «Про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя» [5] переглянуто процедуру призначення на посаду суддів, підстави затримання або утримування під вартою суддів до винесення обвинувального вироку судом тощо.

У статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [25] в редакції від 2.06.2016 р. закріплено право на справедливий суд, що передбачає захист прав, свобод та інтересів кожного у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Порядок затримання судді передбачає випадки надання згоди Вищою радою правосуддя на затримання судді за вчинення злочину; затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для попередження вчинення злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину (ст. 49).

Отже, внесені зміни до Конституції України щодо правосуддя, прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в ред. від 2.06.2016 р. характеризуються усвідомленням особливого місця правосуддя для суспільства, високі кадрові, професійні та моральні якості кандидатів на посаду суддів є одним з інструментів захисту прав людини і громадянина, у зв'язку з чим стали предметом судової реформи в Україні. Потребує вдосконалення склад злочину, передбачений ст. 375 КК України, з метою приведення у відповідність Рекомендації R (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи щодо незалежності, ефективності і ролі суддів, змінам до Конституції України (щодо правосуддя) та вимогам суспільства.

Отже, дослідження джерел права дає підстави визнати, що відповідальність судді (суддів) за неправосуддя є історично обґрунтованою. Аналіз джерел права, що регулюють кримінальну відповідальність суддів, свідчить про усвідомлення особливого місця правосудного судового рішення у джерелах права та поетапне вдосконалення кримінальної відповідальності суддів. Аналіз генези відповідальності за постановлення неправосудного судового рішення дає підстави визначити кримінальну відповідальність як історично обґрунтований вид юридичної

відповідальності суддів, що врегульований нормами права залежно від етапів історичного розвитку відповідальності суспільства за постановлення неправосудного судового рішення, що виражається у формі кримінального покарання та його правових наслідках.

У зв'язку з викладеним, робимо висновок, що пам'ятки, які регулювали відносини правосуддя до XVII ст., встановлювали кримінально-правову охорону правосуддя лише ззовні, під охорону ставилося особливе становище судді як суб'єкта правосуддя. Кримінальна відповідальність за постановлення неправосудного судового рішення суддями запроваджена ще не була. Про зачатки відповідальності свідчило запровадження подібних до сучасних принципів кримінального судочинства, заборона отримати винагороду за вирішення спору у суді. Кримінальна відповідальність суддів як вид юридичної відповідальності вперше запроваджується у правових джерелах періоду Гетьманщини за постановлення завідомо неправосудного судового рішення та хабарництва. Уложення про покарання кримінальне і цивільне розширило перелік правових норм, що передбачали відповідальність суддів за злочини проти правосуддя. Уперше як родовий об'єкт посягань «Злочини проти правосуддя» встановлено у КК УРСР 1960 р. та збережено у КК України 2001 р. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Квасневська Н. Д. Кримінальна відповідальність судді за неправосуддя в Україні. – К., 2010. – С. 57.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 4. – К., 2002. – С. 147.
3. Чистяков И. О. Российское законодательство X-XX веков : в 9-ти т. Законодательство первой половины XIX века / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М., 1988. – Т. 6. – 431 с.
4. Беляев И. Д. Лекция по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. – М., 1901. – 532 с.
5. Тацій В. Я., Рогожин А. Й. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 1, 2. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 187 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 472 с.
7. Сеньків Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти майна на українських землях у складі Великого князівства Литовського // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : мат. XV регіонал. наук.-практ. конф., 4-5 лютого 2009 р., Львів, 2009. – С. 89-91.
8. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 472 с.
9. Гончаров А. Ф., Титов Ю. П. История государства и права СССР : сб. документов / Сост. А. Ф. Гончаров, Ю. П. Титов. – М. : Госюриздат, 1968. – Ч. 1. – 604 с.
10. Российское законодательство X-XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1985. – Т. 3 : Акты земских соборов. – 290 с.
11. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. ; упор. І. Б. Усенко. – К. : Вид. Дім «Юридична книга», 2003. – Т. 3 : Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – 584 с.
12. Дідик С. Є. Становлення та розвиток законодавства щодо протидії хабарництву суддів України / С. Є. Дідик / Часопис Київського університету права. – 2012. – Вип. 2. – С. 289.
13. Подковенко Т. О. Законодавство про судоустрій і статус суддів в період Гетьманату Павла Скоропадського / Т. О. Подковенко / Держава і право : зб. наук. праць. – Вип. 36. – К., 2008. – С. 152.
14. Сиза Н. П. Суди та кримінальне судочинство в добу Гетьманщини / Н. П. Сиза : автореф. дис. – Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – С. 17.
15. Дришлюк И. А. Общая характеристика проступков и преступлений против правосудия по «Правам, за якими судиться малоросійський народ» 1743 года / И. А. Дришлюк / Актуальні проблеми держави і права. Зб. наукових праць : вип. 14. Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права. – О. : Юрид. література, 2002. – С. 40.
16. Гончаренко Н. Д. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 472 с.
17. Уголовный кодекс УССР. – К. : Госполитиздат УССР, 1961. – 134 с.